

Danske Holocaust-overlevende i Shoah Foundation videointerviews

Antisemitiske handlinger og ytringer figurerer i de senere år hyppigere og hyppigere især på sociale medier, viser undersøgelser. Ved at få indsigt i Holocaust-ofres oplevelser kan vi imidlertid mindske og forebygge antisemitisme. Når vi deler vores erindringer, følelser og oplevelser, får vi som mennesker en forståelse for hinanden på tværs af alder, religion og kultur. Maja Kruse, Allan Cohn Shapiro og Therkel Stræde betoner her vigtigheden i Holocaust-ofres vidnesbyrd og viser, hvordan og hvorfor de skal bruges i dag.

Af Maja Kruse, Allan Cohn Shapiro og Therkel Stræde

“Krigen får antisemitismen til igen at brede sig. Det er ulykkeligt og skændigt.” Sådan talte dronning Margrethe II i nytårstalen ved indgangen til 2024. Antisemitismen vokser i dag i det danske samfund, samtidig med at kendskabet til Holocaust er vigende blandt børn og unge globalt. Denne artikel vil med udgangspunkt i resultaterne fra nationale og internationale undersøgelser om antisemitisme og undervisning i Holocaust opfordre til brug af vidnesbyrd i undervisningen og give konkrete redskaber til, hvordan både lærere, elever, forskere og borgere kan opnå større viden om de danske Holocaust-ofres oplevelser. Vi vil desuden redegøre for tilblivelsen af de danske interviews med Holocaust-overlevende, samt hvordan de behandles af den institution, der har skabt dem, nemlig USC (University of Southern California) Shoah Foundation.

Antisemitismen i vækst

Antallet af antisemitiske handlinger mod jøder i Danmark er steget voldsomt siden Hamas' angreb på Israel den 7. oktober 2023 og Israels militære svar på dette. AKVAH (Afdeling for Kortlægning og Videndeling af Antisemitiske Hændelser) har hvert år siden 2012 registreret antallet og typen af antisemitiske hændelser

i Danmark. Det højeste antal blev dokumenteret i 2023 med 121 hændelser. Det drejer sig både om trusler, antisemitiske ytringer, hærværk og andet tekstmateriale. Af disse er 102 sket efter den 7. oktober 2023, og de fleste (53 procent) forekom online på Facebook, via e-mail eller andre sociale platforme.¹

Initiativet #AMOS, som er et samarbejde mellem Jødisk Informationscenter, Nordic Safe Cities, Analyse & Tal og Common Consultancy, har netop undersøgt antisemitismens udbredelse og type på kommentarsporene på Facebook. Hver tiende kommentar var en antisemitisk udtalelse og gav sig til udtryk både i voldsopfordringer, skældsord, fordomme, jokes og konspirationsteorier såsom Holocaust-benægtelse og påstande om jøders involvering i danske medier, COVID-19 og krigen i Ukraine.²

AKVAH skriver, at

35 (29 %) af de 121 hændelser indeholder referencer til nazismen, fx nazistiske symboler eller gestusser, såsom hagekors og den nazistiske hilsen 'Heil', eller '88' (for 'HH' = 'Heil Hitler') ved ytringer med reference til Holocaust (fx udryddelsen af jøder i gaskamre i koncentrationslejre, Auschwitz,

glorificering af Hitler og nazisterne), eller hændelser, hvor jødiske personer eller institutioner anklages for at være nazister.³

Samme tendens observeres i de hændelser, der involverer børn, som er 17 ud af de 121 registrerede hændelser i 2023. Rapporten viser, at symboler, gestusser og retorik forbundet med nazismen er blevet normaliseret blandt børn og unge, samtidig med at de jødiske børn oplever chikane, intimidering og mobning med udgangspunkt i krigen mellem Israel og Palæstina.

International forskning viser, at respekt og tolerance udvikles dels via opdragelse, dels fra pædagogiske og didaktiske indsatser i skoler og institutioner, der adresserer og forstår kompleksiteten af sociale relationer og følelsesmæssige aspekter. I sit forsøg på at bekæmpe antisemitisme har Echoes & Reflections i flere år rettet sin indsats mod den amerikanske high school, som aldersmæssigt (13-18 år) nogenlunde svarer til den danske udskoling og gymnasiet. Echoes & Reflections er et samarbejde mellem USC Shoah Foundation, Yad Vashem (Holocaust-center i Jerusalem) og Anti-Defamation League (forkortet ADL, en organisation, som har til formål at undervise i Holocaust, antisemitisme og diskrimination), som er dedikeret til at udbrede kendskabet til Holocaust ved at udvikle undervisningsmateriale og hjælpe lærere til at få bedst mulig gavn af dem. I 2023 undersøgte Echoes & Reflections, hvilken indflydelse undervisning i antisemitismens rødder og ansigt verden over har på eleverne. Foruden øget kendskab til Holocaust og antisemitisme fandt de, at eleverne udviklede empati over for ofre for antisemitiske hændelser, og at der var en øget sandsynlighed for, at de ville gribe ind, hvis de selv overværede sådanne.⁴

I 2020 fandt Echoes & Reflections desuden ud af, at undervisning om Holocaust generelt øger kritisk tænkning blandt børn og unge, og at brug af videobaserede vidnesbyrd med Holocaust-overlevende øger elevernes følelse af socialt ansvar og medfølelse over for mennesker, som er anderledes end dem selv. Der var altså en endnu større positiv effekt at spore hos de elever, som modtog Holocaust-undervisning via vidnesbyrd, end hos dem, der ikke gjorde.⁵

Selvom disse undersøgelser tager afsæt i det amerikanske skolesystem, gør samme tendenser sig gældende i Europa. Claims Conference, som i 1951 blev skabt for at sikre kompensation til Holocaust-ofre, har undersøgt kendskabet til Holocaust blandt unge i både Frankrig, Holland, Storbritannien og Østrig og fandt i alle tilfælde, at kendskabet er utroligt lavt, samtidig med at flere respondenter accepterer antisemitiske holdninger og mener, at Holocaust er en myte.⁶

Holocaust-overlevendes fortællinger: middel mod antisemitisme?

Denne artikel tager udgangspunkt i 112 videointerviews med jøder med tilknytning til Danmark, som overlevede Shoah, altså det nazistiske folkedrab på Europas jøder 1933-45. På trods af at interviewene blev optaget i 1995-99, er de først nu blevet offentligt tilgængelige – på et tidspunkt hvor de fleste interviewpersoner ikke længere lever.

Artiklens forfattere har aktivt deltaget i de danske interviews, enten som interviewer, indeksator, pårørende, forsker eller underviser. Vores motivation for at arbejde for at give disse livshistoriske interviews en plads i samfundet kommer fra interviewene selv. Spurgt til, hvorfor de har valgt at aflægge vidnesbyrd, eller om de har nogen budskaber til fremtiden, svarer mange af interviewpersonerne, at de ønsker at bidrage til at modvirke antisemitisme ved at sørge for, at fremtidige generationer lærer om effekterne af nazisternes folkedrab. Hvis deres stemmer kan bidrage, vil de gøre det. Men deres stemmer kunne ikke høres, for deres interviews har ikke været offentligt tilgængelige før nu.

Mange Holocaust-overlevende motiveres til at fortælle af, at de ønsker at gøre en forskel i samfundet: Deres historie er vigtig, ikke kun for dem selv, men for publikum, for verden. Deres håb er ofte, at vidnesbyrddet kan være med til at gøre verden bedre – på hebræisk hedder det *tikkun olam*. Der skete noget, som var så ekstremt, uhyggeligt og betydningsfuldt, så himmelråbende uretfærdigt og forbryderisk, at der må og skal aflægges vidnesbyrd om det – det er sket, og derfor kan det ske igen, men det

må det ikke. Mange Holocaust-overlevende føler, at kun de, der gennemlevede begivenhederne, er i stand til at aflægge vidnesbyrd på en fyldestgørende måde. Tanken om at aflægge vidnesbyrd besjæler de fleste af dem – nærmest som et etisk påbud, en pligt over for samfundet og ikke mindst over for dem, der omkom som følge af forfølgelsen.

Tilblivelsen af de danske interviews

Steven Spielbergs personlige rejse med filmen *Schindlers Liste* inspirerede ham til i 1994 at grundlægge Survivors of the Shoah Visual History Foundation (i dag USC Shoah Foundation), som i år har 30-års jubilæum. Formålet med arkivet var at videooptage og bevare vidneudsagn fra Holocaust-overlevende og -vidner. Der blev på få år mellem 1994 og 1999 optaget mere end 50.000 livshistoriske interviews. I de seneste år har stiftelsen udvidet arkivet med interviews med ofre fra andre folkedrab, inklusive Nanjing-massakren i 1937 og folkedrabet på tutsier i Rwanda i 1994. I dag rummer arkivet mere end 55.000 interviews optaget i 65 lande på 44 sprog. I kraft af arkivets størrelse har det allerede fået en dominerende rolle inden for Oral History.⁷

I 1995 kontaktede Shoah Foundation det danske jødiske samfund med henblik på at finde interviewere, der ville interviewe de danskere, der allerede havde henvendt sig med ønsket om at aflægge vidnesbyrd. Der blev samlet en gruppe på seks personer, som bestod af et par frivillige universitetsstuderende med jødisk baggrund samt personer uden for det jødiske samfund med interesse for sagen. Endvidere indgik frivillige professionelle tv- og lydkyndige. I gruppen af interviewere indgik også polsktalende og personer med centraleuropæisk baggrund.⁸

Shoah Foundation arrangerede i 1995 et skandinavisk kursus for at træne interviewerne i den interviewteknik, der skulle benyttes. Udgangspunktet var en semistruktureret spørgeguide, som sikrede, at interviewet fulgte en kronologi, samt at der blev spurgt til detaljer, der kunne præcisere og validere informationerne fra interviewene. Uddannelsen skulle understøtte viden, færdigheder og kompetence i at optage vidnesbyrd. Der var fokus på den historiske dimension snarere end den terapeutiske.

Interviewene foregik i folks egne hjem, og tv- og lydfolk samt intervieweren blev ad to omgange budt inden for. Først foretoges et præ-interview, hvor intervieweren sikrede skriftlig dokumentation. Dernæst – gerne en uge efter – blev det egentlige interview lavet. Præ-interviewet gav intervieweren og den interviewede mulighed for at forberede sig grundigt til selve interviewet. Formålet var at give intervieweren kendskab til interviewpersonens baggrund og historie. Endvidere blev der nedskrevet steder og navne (herunder persondata) med korrekt stavemåde med henblik på søgedata, der senere ville kunne indgå i indekseringen. Interviewpersonerne skrev samtidig under på at overgive rettighederne til interviewet til Shoah Foundation, og at foreningen måtte anvende deres interview i dennes aktiviteter og i overensstemmelse med dens formål om at bekæmpe antisemitisme.

Der blev i alt foretaget 124 interviews – 112 med jødiske overlevende og 12 med modstandsfolk – som havde tilknytning til Danmark, enten fordi interviewet er foretaget på dansk eller i Danmark, eller interviewpersonen er født i Danmark. 67 interviews er på dansk, 26 på polsk, 24 på engelsk, tre på svensk, to på ungarsk og et på henholdsvis hebræisk og nederlandsk. Langt de fleste af interviewene er optaget i Danmark (93), mens 16 er optaget i USA, fem i Canada, fire i Sverige, tre i Israel, et i henholdsvis Storbritannien og Holland samt et på et ikke nærmere angivet sted. Mange danskere emigrerede til Nordamerika efter krigen, så stort set alle (19 ud af 20) af de interviews, som er foretaget i USA og Canada på engelsk, er med folk, som er født i Danmark. Alle de polsksprogede interviews er optaget i Danmark, men ingen af disse interviewpersoner er født i Danmark. De dansksprogede interviews er alle optaget i Danmark, men interviewpersonerne er født i flere forskellige lande i Europa. 35 af de dansksprogede interviews er med folk, som er født i Danmark, mens 26 er født i Polen, otte i Rusland eller Sovjetunionen, seks i Tyskland, fem i Tjekkioslovakiet og de resterende i Østrig-Ungarn, Ungarn, Litauen, Holland, Rumænien eller Sverige.

Foruden disse 124 interviews er der lavet 11 såkaldte *contemporary antisemitism*-interviews i Shoah Founda-

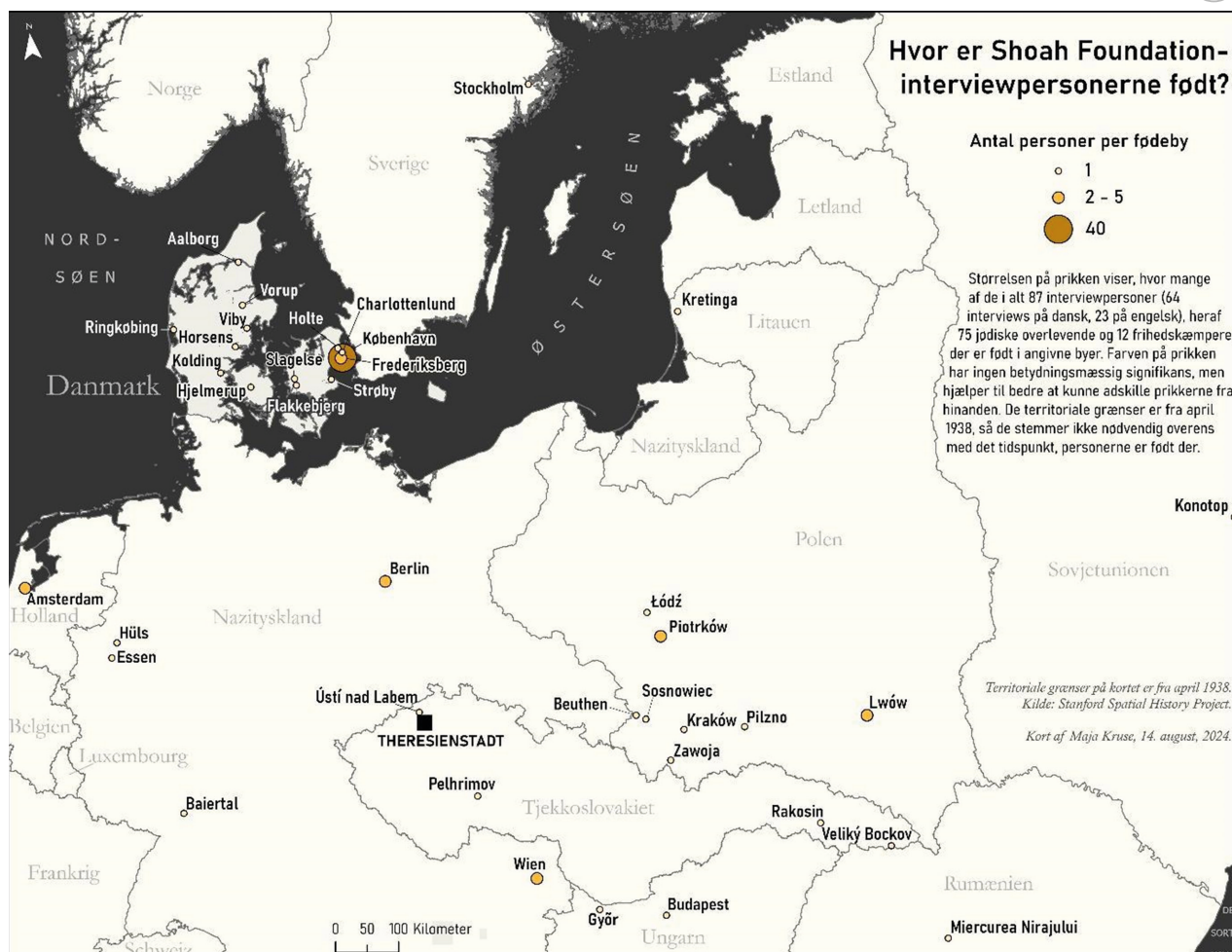
tions regi. Disse interviews handler om antisemitisme i det danske samfund i dag, blandt andet ved at tale om antisemitiske angreb, radikalisme og krigen mellem Israel og Hamas, og interviewpersonerne har forskellige perspektiver på emnet, for eksempel som muslim, jøde, historiker og journalist. Ni af disse interviews blev lavet som reaktion på terrorangrebet på beboerhuset Krudttønden og synagogen i Krystalgade i København den 14. og 15. februar 2015, hvor to civile blev dræbt, da gerningsmanden, Omar el-Hussein, åbnede ild mod stederne. Interviewene blev foretaget af Allan Cohn Shapiro og Bent Blüdnikow den 7. maj samme år, og interviewpersonerne inkluderer Mette Bentow, hvis datters *bar mitzvah* blev afholdt i synagogen, da den blev angrebet den 15. februar 2015, journalist Jeppe Duvå, overrabbiner i København Jair Melchior, historiker ved Dansk Institut for Internationale Studier (DIIS) Cecilie Felicia Stokholm Banke, Niddal El-Jabri, som er født i Danmark af palæstinensiske forældre, samt tre danske jøder, som også blev interviewet af Shoah Foundation i 1990'erne, Silja Vainer, Birgit Fischermann og Flemming Cohn. Yderligere to interviews blev lavet den 13. september 2017 med Abdullah Domurcuk og Naser Khader, der taler om emner såsom deres familiehistorier, jødedom og islam, diskrimination og konflikten mellem Israel og Palæstina. Af de 11 "antisemitisme-interviews" er fire på dansk og syv på engelsk. De er af en varighed på mellem 20 og 90 minutter og således kortere end de tidligere "Holocaust-interviews".

De 12 Shoah Foundation-interviews med modstandsfolk eller frihedskæmpere blev optaget samtidig med interviewene med jødiske overlevende og af de samme interviewere. Mange af modstandsfolkene havde hjulpet jøder til flugt, og nogle er direkte nævnt i interviews med jødiske overlevende. For eksempel fortæller Jørgen Kieler (1919-2017), som blev interviewet på dansk af Allan Cohn Shapiro i 1998, at han var med til at hjælpe 500-1.000 jøder til Barsebäck i Sverige. Efter at de fleste jøder var kommet i sikkerhed, fortsatte Jørgen Kieler sin modstandsaktivitet og var blandt andet med til at stifte modstandsgruppen Holger Danske II. Desværre blev han og hans gruppe stukket og taget af Gestapo. Han blev deporteret til Neuengamme-koncentrationslejren Porta Westfalica den 15. september 1944.⁹

En anden modstandsmand, Robert Petersen (født 1911), som blev interviewet på dansk af Jette Kristiansen i 1997, hjalp jøder over sundet fra Køge. Han forklarer, at da jødeforfølgelserne begyndte, var han ikke i tvivl om, at han skulle hjælpe sine venner, heriblandt Abraham Kviatkowsky og dennes tvillingebror.¹⁰ Abraham Kviatkowsky har også afgivet interview til Shoah Foundation og nævner Robert Petersen i sit interview.¹¹

Modstandsmanden Børge Rønne (1911-2001), som blev interviewet på dansk af Allan Cohn Shapiro i 1998, dannede også hurtigt, efter jødeforfølgelserne begyndte, en modstandsgruppe sammen med tre andre. De sejlede jøder over sundet fra Helsingør-området, men skiftede ofte sted, for at tyskerne ikke skulle kunne gennemskue et mønster. En af de sværeste oplevelser, Børge Rønne havde som modstandsmand, var at opdage tre jødiske lig på Julebæk Strand. Et jødisk par med to børn havde en aftale om at krydse Øresund i en kano, men da kanoen ikke kom, blev de nervøse og besluttede at tage deres og børnenes liv. De gav børnene bedøvende piller, hvorefter faren skar halsen over på børnene og dernæst sin kone. Da det kom til stykket, kunne han ikke tage sit eget liv. Børge Rønne husker tydeligt synet af de to børnelig, og han beretter også om andre menneskelige tab. En af de både, som Børge Rønne fik sendt afsted, var blevet overfyldt, og det resulterede i, at båden kæntrade, og to mennesker druknede. En af dem var en undsluppet fra massearrestationen på kirkeloftet i Gilleleje i 1943. Han nævnes ikke ved navn, men Benjamin Blüdnikow beretter i sit Shoah Foundation-interview om samme episode, idet han selv var ombord på båden. Benjamin Blüdnikow fortæller, at de to druknede var Adolf Fischermann og hans søn Leonard. Efterhånden blev redningsaktionerne for farlige, og Børge Rønne måtte gå under jorden med sin kone og to børn, som var født i 1938 og 1943. De kom selv med båd til Landskrona i Sverige.¹²

Kortet herunder viser, hvor de interviewpersoner, som aflagde vidnesbyrd på dansk eller engelsk, er født. Det drejer sig om 78 jødiske overlevende, hvoraf 60 interviews er på dansk og 18 på engelsk, samt de 12 frihedskæmpere, hvoraf syv interviews er på dansk, og fem er på engelsk (kortet viser kun fødebyerne for 75 jødiske overlevende, idet tre er ukendte). Ud af disse 90 personer er der 41

Kort over steder, hvor interviewpersonerne er født. Kortet er baseret på 87 dansk- og engelsksprogede interview (75 med jødiske overlevende og 12 med frihedskæmpere) og viser 38 forskellige fødebyer. Kortet er oprindeligt baseret på det samlede antal dansk- og engelsksprogede interviews, som var 90 (78 jødiske overlevende og 12 frihedskæmpere), men da tre af disse personers steder er ukendte, ses de ikke på kortet. Theresienstadt er inkluderet på kortet som reference, men ghettoen var ikke etableret før november 1941. Kort af Maja Kruse, den 14. august 2024. Materialet er baseret på interviewpersonernes præ-interviewdokument (på engelsk "prequestionnaire", PIQ) og de biografiske oplysninger, som kan findes under hvert interview på Shoah Foundations onlineplatform, VHA og IWitness.

kvinder og 49 mænd, som var mellem tre og 46 år i 1943 og havde en gennemsnitsalder på 19 år. Kun én af de 12 modstandsfolk er kvinde, nemlig Elise Ziegler, mens 40 af de jødiske overlevende er kvinder. Vi fokuserer her på disse 90 personer og ikke alle 124, fordi det i kraft af deres sprog er mest sandsynligt, at det er disse, som vil blive brugt i undervisningen i udskolingen.

Kortet viser 38 forskellige fødesteder, heraf 14 i Danmark, syv i Polen, fem i Tyskland, fire i Tjekkioslovakiet,

to i Ungarn og et i henholdsvis Holland, Østrig, Litauen, Rusland, Rumænien og Sverige. Der er flest interviewpersoner, som er født i København, nemlig 40, og fem er født på Frederiksberg, tre i Amsterdam og to i henholdsvis Wien, Berlin, Lwów og Piotrków Trybunalski. I resten af byerne er der født en interviewperson. De territoriale grænser er fra april 1938 og stemmer derfor ikke nødvendigvis overens med de grænser, der eksisterede, da interviewpersonerne blev født. Tre fødesteder er ukendte.

Samtidig med at interviewene blev indsamlet – og den proces er stadig i gang i dag – startede indekseringen af dem. Metodikken var den, at hvert interview blev delt op i enheder ned til et minuts varighed, og hvert sådant segment (kaldet 'clip') blev forsynet med søgeord taget fra en tesaurus – en standardiseret liste på 64.000 ord – der dog mest bestod af stednavne. Tesaurusen er opdelt i temaer såsom fangenskab, kultur, dagligliv, følelser og tanker, tvangsarbejde, helbred, mennesker, religion og politik. Indekseringen gør interviewene systematisk søgbare, således at der kan søges på bestemte ord på tværs af samtlige 55.000 interviews.

Mængden af søgeord i et interview afhænger af, hvad der bliver talt om, interviewets længde og indekssatorens valg af, hvad der skal indekseres med hvilke termer. Indeksatorerne er instrueret i som hovedregel kun at indeksere emner, som interviewpersonen berører substantielt, det vil sige, at emnet ikke blot nævnes med et enkelt ord, men behandles som et emne og omtales med flere sætninger. Nogle interviewpersoner taler mere frit end andre, som måske svarer med "ja" eller "nej" på interviewerens spørgsmål, og nogle siger noget, der ikke kan eller bør indekseres i forhold til retningslinjerne og de tilgængelige indekseringstermer. Nogle emner kan desuden være uden for det, der typisk indekseres, så de blot forsynes med enkelte overordnede søgeord, hvorimod andre fortællinger kan være så detaljerede, at de indekseres med mange specifikke og overordnede søgeord på samme tid, for eksempel når der nævnes rækker af stednavne. De danske interviews har typisk 150-250 søgeord hver. Foruden disse kan der søges på personnavne. Det kan være familie, venner og andre bekendte, men også samtidshistoriske personer såsom Hitler, Himmler eller kong Christian X.

Shoah Foundation kan kun gøre interviewene offentligt tilgængelige, hvis de er indekserede, og den proces startede for de dansksprogede interviews' vedkommende først i 2015, da den oprindelige gruppe genoptog arbejdet og hyrede daværende kandidatstuderende Marius Hansen (i 2015) og Maja Kruse (i 2019) til at gennemgå indekseringstræning og påbegynde arbejdet. Indsatsen har resulteret i, at 37 af de 67 dansksprogede interviews i dag er indekserede og offentligt tilgængelige på Shoah

Foundations onlineplatforme. Alle 57 ikke-dansksprogede interviews blev indekseret af Shoah Foundation i begyndelsen af årtusindskiftet, men ikke alle er offentligt tilgængelige endnu. Alt i alt er 94 ud af 124, altså 76 procent, interviews indekserede.

Interviewperson Cypora-Cilla Cohn (født Rabinowitz) og interviewer Allan Cohn Shapiro. Cilla Cohn blev interviewet på dansk den 23. maj 1997 i sit hjem i København. Hun er født i Pilzno i Polen den 1. juli 1910 og kom til Danmark med sin familie i 1919, da hun var otte år gammel. Hun blev deporteret til Theresienstadt fra Danmark i oktober 1943 og kom hjem med De Hvide Busser i april 1945. Kilde: Cypora-Cilla Cohns Shoah Foundation-interview, #31889.

Interviewer og interviewperson

For interviewererne var det en bevægende og tankevækkende oplevelse at indsamle vidnesbyrd. Når man sidder over for en person, der har oplevet Holocaust, bliver man vidne, og begrebet overlevelse bliver meget konkret. Mange af de danske vidnesbyrd er menneskeligt gribende.

En del af spørgsmålene i interviewguiden tjener til at give baggrund, befordre interviewpersonens fortælling og nogenlunde sikre en kronologisk "rød tråd". Men de kunne godt gå tæt på, for eksempel når guiden opfordrede til at spørge til voldelige overgreb, og interviewene indeholdt ofte følsomme emner. Derfor var det vigtigt for interviewererne at kunne forstå og håndtere interviewpersonens følelser med empati og respekt. Opbygning af tillid var afgørende for, at interviewpersonen følte sig tryk ved at dele personlige oplysninger og oplevelser.

Respekt for interviewpersonens grænser og evnen til at undlade at presse på for at få følsomme oplysninger var vigtig, samtidig med evnen til at stille uddybende spørgsmål for at få mere detaljerede oplysninger uden at være påtrængende.

Intervieweren var opmærksom på interviewpersonens sårbarhed, herunder om de havde et netværk og pårørende at støtte sig til. Det var nemlig vigtigt at forsøge at undgå retraumatisering, da dette ville kræve en mere undersøgende og opfølgende praksis at følge til dørs. Interviewpersonerne havde forskellig alder, da de blev udsat for forfølgelse og en grundlæggende forståelse af psykologi, og menneskets aldersbetingede udvikling hjalp intervieweren med at stille de rigtige spørgsmål og forstå interviewpersonens perspektiv. Det gjorde sig særligt gældende for interviews med overlevende, der var børn under flugten i oktober 1943 henholdsvis under opholdet i Theresienstadt. Historierne om at klare sig igennem lidelser og umenneskelige forhold satte interviewerens eget liv i perspektiv. Mødet med modstanden, som de personer havde overvundet, udfordrede interviewernes egen opfattelse af udfordringer og styrke, og det blev en transformativ oplevelse at anerkende og forstå, hvordan mennesker kan bevare deres værdighed og integritet i situationer, der kan forekomme absurde eller ubærlige.

Mange af interviewpersonerne i de danske Shoah Foundation-interviews er med i det dansk jødiske samfund, og for de jødiske interviewere blev engagementet med at indsamle interviews således også et engagement i eget liv. Nogle interviewpersoner er ad åre vendt tilbage og har fortalt – ved tilfældige møder i menighedssammenhænge – at de var glade for at aflægge vidnesbyrd. Der har også været tilfælde, hvor interviewpersoner efterfølgende har fortalt, at de ”holdt noget tilbage”, da de blev interviewet: ting, de ikke kunne fortælle om, fordi de ikke var klar til det, eller fordi det ville blive for svært følelsesmæssigt. Det gjorde sig særligt gældende for de få overlevende fra Auschwitz, som indgår i det danske materiale. Interviewere har også oplevet, at interviewpersoners familiemedlemmer er vendt tilbage og har fortalt, hvordan interviewene nu udgør et dokument i deres familie, som de oplever gør en forskel for dem i deres forståelse af deres historie og

i mødet med deres slægtninge.

At lytte til interviewene gav for interviewerne anledning til en dyb refleksion over menneskelighedens kompleksitet. Man står over for både det bedste og det værste af menneskelig adfærd. På den ene side er der historier om medmenneskelighed, hjælpsomhed og heltemod, mens der på den anden side er skildringer af grusomhed, ondskab og det totale fravær af empati. Denne dualitet tvang intervieweren til at overveje menneskets moralske ansvar og potentiale for forandring. Den samme oplevelse kan man få, hvis man ser og lytter til Shoah Foundation-interviews eller arbejder med disse i en læringssammenhæng. Dermed hæves betydningen af disse vidnesbyrd op over blot at fungere som kilder til viden om Holocaust. Historien – i al sin mangfoldighed af individuelle oplevelser og stemmer – tilføjes etiske og eksistentielle dimensioner og kan på den måde få en dybere dannende betydning.

At se og lytte til vidnesbyrd

Når vi både hører og ser vidnet tale, forstår vi mere, end hvis vi læser. Vi lægger mærke til betoning, hakken og stammen og er vidner til menneskets kamp for at finde de rette ord. Nogle gange siger vidnet ét, mens kropsholdning og ansigtstræk antyder, at den fulde sandhed ligger et andet sted. ”Hvorfor smiler han hele tiden?” spørger Claude Lanzmann i sin monumentale dokumentarfilm *Shoah* Michał Podchlebnik, fordi det, denne overlevende fra en udryddelseslejrs ligbrænderhold (*Sonderkommando*) fortæller, er så ubærligt rædselsfuldt, at smilet – måske en bevidst afværgereaktion fra vidnets side – virker helt forkert. ”Skulle jeg da græde?” svarer vidnet.¹³

Hvor den trykte tekst kan være underligt tør, er videointerviewet mere ”saftigt”: Vi ser den talende person og kan inddrage de følelser, der antydes eller direkte kommer til udtryk i blikket og kropssproget, og på den måde kan vi opnå en dybere forståelse af, hvad det er, den overlevende vil sige. Tårer, smil, latter, undvigereaktioner og ubekvem rykken rundt i sædet – vi har mulighed for at fortolke en række ikke-sproglige elementer i kommunikationen og forsøge at forstå, hvad disse

bidrager med, selvom de naturligvis ikke taler noget entydigt sprog. Vi kan fortolke pauserne, de afbrudte udsagn, sekvenser, hvor interviewpersonen leder efter ordene, og kan følge interviewpersonens kamp for at finde en passende udtryksmåde, holde følelser under kontrol eller vælge de helt rigtige ord.

I videointerviews finder følelsesmæssige udbrud sted for vores øjne, selvom interviewpersonen typisk forsøger at kontrollere sig selv. Disse udbrud påvirker vores forståelse af beretningen, og de kan inddrages bevidst i analysen af den, ja, ligefrem gøres til et centralt analyseelement. "Dette var skrækkeligt," siger vidnet måske; men hvor skrækkeligt og hvordan, det forstår eller fornemmer vi bedre, når vi ser, hvordan ordene falder. Det visuelle har stor betydning for vores oplevelse af autenticitet og dermed for, hvor stor autoritet vi vil tillægge vidnet og dennes beretning.

Hvad det følelsesmæssige angår, har videointerviews en speciel kvalitet. Som videointerviews typisk er optaget, ser vi som seere interviewpersonen lige ind i ansigtet. Vi har så at sige øjenkontakt, om end en ensidig én af slagsen, eftersom interviewpersonen ser ind i kameraets linse og tænkeligt nok forestiller sig, at der er en seer eller et større publikum på den anden side, med hvem der er kontakt. Men seeren oplever en person, der taler direkte til én. Det gør videointerviewet til noget i særlig grad umiddelbart og giver det en enestående intensitet. Vi oplever øjeblikket, hvor interviewpersonen omsætter sine erindringer til fortælling, og vi fornemmer, når noget er svært for interviewpersonen; hvis ikke vi er professionaliserede til det forhærdede, lider vi med denne, når det bliver for meget.

Der er i gode livshistoriske videointerviews øjeblikke, hvor vi føler, at vi som seere sidder umiddelbart sammen med interviewpersonen, og at denne taler direkte til os. Sådanne øjeblikke kan skabe empati, en helt særlig forbindelse. Sådanne interviewsekvenser kan i en undervisningssituation åbne for identifikation, indlevelse, medfølelse og derigennem for nye kognitive indsigter; men de rummer naturligvis også en risiko for, at betragteren bliver "forført" og måske bliver fristet til at tage det sagte for gode varer umiddelbart uden at aktivere det kildekritiske instrumentarium, som netop skoleunddom

opdrages til at anvende. Med fornuftig vejledning fra lærerens side af elevernes arbejde med interviewkilder kan naive "læsninger" af videointerviews dog undgås, ligesom det er tilfældet med alle mulige andre kildetyper.

Det kan synes simpelt at arbejde med mundtlige vidnesbyrd. Det er blot et spørgsmål om at lytte til, hvad vidnet siger. Men man må netop ikke være naiv. Det fortalte repræsenterer ikke det, der fortælles om 1:1. Det skete ændres, når det genfortælles, under indtryk af situationen, det genkaldes i, samt den tid, der er gået, og de erfaringer, der er gjort i mellemtiden.

Antisemitisme er et vigtigt emne i de fleste Shoah Foundation-interviews. En del jødiske vidner har fortalt til interviewerne, at de ikke erindrer at have mødt fordomme mod jøder under opvæksten. Det er meget muligt, at deres fortælling ville være anderledes, hvis interviewet var lavet efter den bølge af antisemitisme, der er skyllet ind over verden i kølvandet på Hamas' terrorangreb den 7. oktober 2023 og Israels militære svar på dette. En episode fra barndommen, man før fandt uvæsentlig, ikke værd at nævne, kan pludselig have fået en ny betydning. Måske var den glemt, og så kalder noget, der sker i samtiden, den op til overfladen igen. Erindringen er en løbende og dynamisk proces, en samtale, nutidens menneske har med fortidens begivenheder eller rettere sine egne forestillinger om disse.

Et godt eksempel er Baruch Kempinski, som blev født i 1917 i København. Han blev interviewet på dansk i december 1996 i København. I starten af sit Shoah Foundation-interview anerkender han antisemitiske oplevelser, han har haft, men nedtoner dem:

Ellers voksede jeg op i det arbejderkvarter, som sagt, på Nørrebro, hvor man også blev generet nogle gange, selvfølgelig, som jøde, af legekammerater og legekammeraters forældre. Men stort set så var det ikke slemt, det kan jeg ikke sige. Men jeg har altid følt mig lidt tynget over at være jøde – ikke tynget, for det er jeg stolt af – men berørt over at være jøde, og hvad det kan udsætte en for.¹⁴

Da interviewerens så spørger, hvornår han blev klar over,

at han var jøde, siger han, at det kan han ikke svare på, men når drengene legede i gården, kunne fru Nielsen godt finde på at råbe ud af vinduet: "Kan du så holde op, din forbandede jødetamp." Han fortsætter igennem sit interview med at nedtone antisemitiske oplevelser med sætninger som: "Ellers kan jeg ikke sige, jeg mærkede noget decideret. Slet ikke fra mine skolekammerater." Eller: "I det daglige mærkede jeg ikke noget." Men i løbet af interviewet kommer der alligevel flere og flere episoder med antisemitisme frem i hans erindring. Han ender med at nævne en halv snes episoder fra før krigen indtil umiddelbart efter krigens afslutning, hvor han på egen krop oplevede antisemitisme.

Interviewet er netop en samtalsituation, hvor interview-rens stimuli og direkte spørgsmål er med til at lede interviewpersonens erindring ind på nye spor; men de kan omvendt også fremprovokere modsigelse eller sætte associationskæder i gang, som går i helt andre retninger, end interviewerens forventer eller ønsker. Spillerummet

Foto af Baruch Kempinski fra hans Shoah Foundation-interview. Baruch Kempinski, også kaldt Bernhard, blev interviewet på dansk af Jeanne Goldschmidt-Kempinski i sit eget hjem den 19. december 1996. Han blev født den 1. januar 1917 i København. Han flygtede til Sverige i oktober 1943 efter modvilligt, men bevidst at have overladt sin datter, Miriam, på blot syv uger til Helge og Gunver Fugl-Meyer, som hjalp Baruch Kempinski og hans kone, Dobra, til flugt. Da det var vanskeligt for parret at tage sig af et spædbarn, anbragte de senere Miriam på Grevinde Danner Stiftelsen under det falske navn Marianne Kristensen. Kilde: Baruch Kempinski's Shoah Foundation-interview, #25110.

for interviewpersonens egenvillighed er stort som følge af den grundlæggende, af begge parter accepterede, præmis, at samtalen handler om, at interviewpersonen skal udfolde sin erindring i fortællende form. Der er altså andet og mere på spil end i det klassiske, fakta-orienterede "beslutningstagerinterview" henholdsvis i samfundsvidenskabelig interviewing.

Livet før, under og efter Holocaust

Det enorme antal interviews, som Shoah Foundation indsamlede, forudsatte naturligvis en ret høj grad af standardisering. I reglen forløber Shoah Foundation-interviews efter et relativt fast skema, som lægger op til en kronologisk fremadskridende fortælling, idet interviewene skulle behandle livet før, under og efter krigen, men naturligvis fokusere på tiden under Holocaust. Interviewerne benyttede som nævnt en standardmanual – en såkaldt interviewguide – der foreskrev en bestemt disposition af samtalen, et format, som de fleste interviewere og interviewpersoner overholdt,¹⁵ selvom materialet indeholder eksempler på, at interviewpersonen helt overtager styringen og følger sin egen dagsorden.

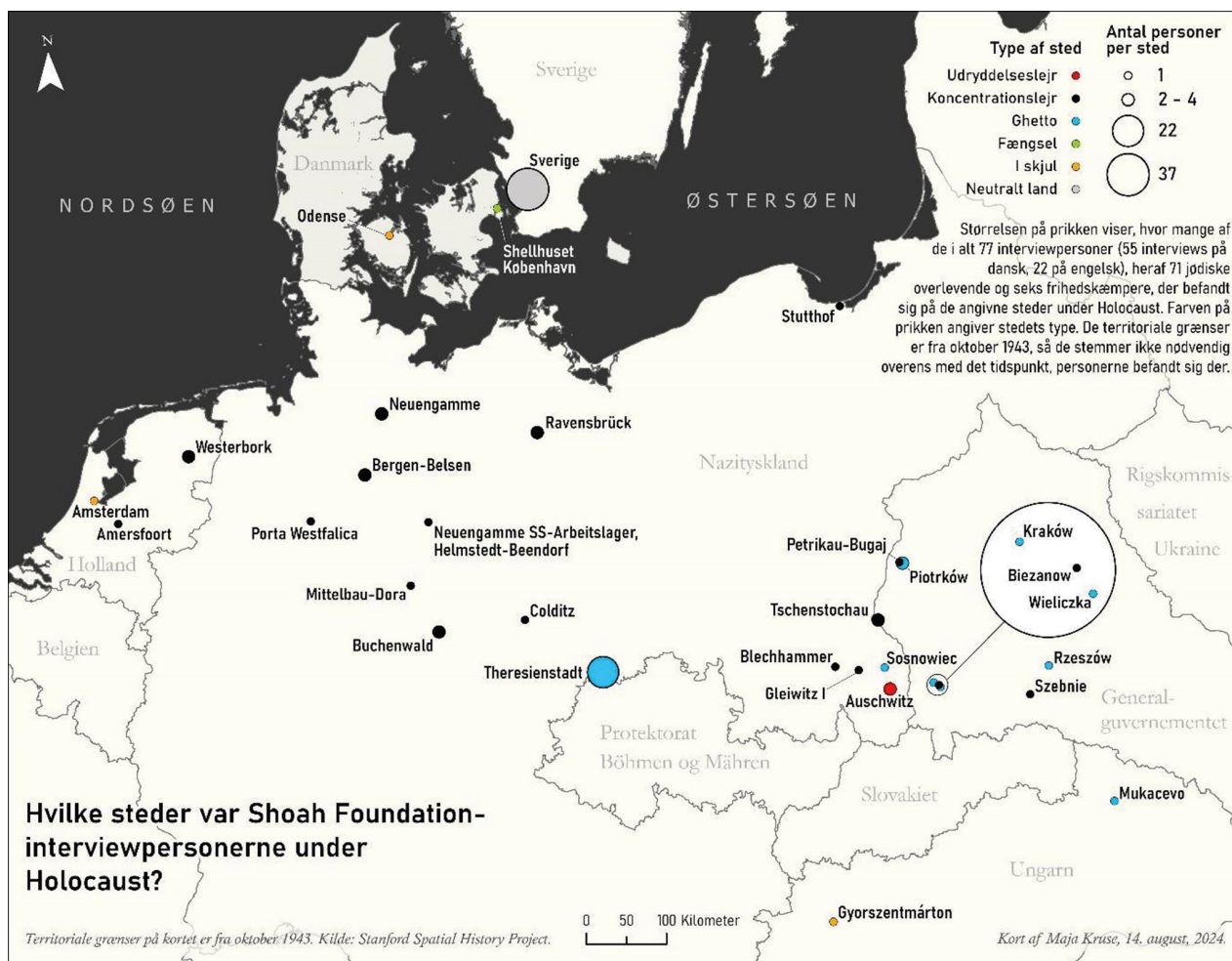
Man starter med at fastslå interviewpersonens personalia (navnet, der staves, fødselsdato og -sted med flere "grunddata"). Så irriterende dette end er for brugeren, giver det mening som en måde at lede interviewpersonen ind i interviewet på gennem neutrale teknikaliteter, der signalerer seriøsitet og objektivitet – og er desuden en praktisk nødvendighed for det tilfældes skyld, at eventuelle ledsagende skemaer og notater skulle blive adskilt fra båndoptagelsen (der i sin tid blev foretaget på Betacam SP videobånd).

Som det første beder man derefter interviewpersonen om at fortælle om sin barndom og opvækst indtil det tidspunkt, hvor nazisterne eller deres håndlangere greb ind i pågældendes liv. Et spørgsmål er her: Hvordan var forholdet til mennesker omkring dig, mødte du antisemitisme under opvæksten, i skolen, arbejdslivet osv.? Det afstedkommer meget forskelligartede svar – logisk nok, eftersom Shoah Foundations interviewpersoner repræsenterer alle lande og sociale miljøer i den del af Europa, der kom under dominans af Det Tredje Rige, og

også en bred vifte af jødiske livsstrategier spændende fra den frommeste observante jødedom til total assimilation.

Interviewets struktur er grundlæggende kronologisk, men meget grovmasket. Tiden under nazismens herredømme skildres mere finmasket og fylder klart mest; det er jo her, projektets fokus ligger. Den efterfølges af befrielsen og tanker om denne, hvad der skete umiddelbart efter, og

hvad interviewpersonen gjorde for at komme på fode igen: Vendte man hjem igen – og hvad fandt man så dér? Blev man dér, hvor skæbnen havde bragt én hen? Eller fandt man vej til et nyt sted? Efterkrigstiden bruges der dog sjældent ret megen tid på. Den typiske interviewperson er noget udmattet, når man – typisk efter to-tre timer – når dertil, og føler måske også, at fortællingen om efterkrigstiden bliver for hverdagsagtig og uspektakulær til at være interessant.

Kort over steder, hvor interviewpersonerne har opholdt sig under Holocaust. Kortet er baseret på 76 dansk- og engelsksprogede interviews (71 jødiske overlevende og seks frihedskæmpere) og viser 30 forskellige steder, heraf 17 forskellige koncentrationslejre og syv forskellige ghettoer. Tre personer har opholdt sig i skjul under hele forfølgelsen, en person var i fængsel i Shellhuset i foråret 1945, og 37 personer flygtede til det neutrale Sverige. Af de i alt 90 dansk- og engelsksprogede interviews (78 jødiske overlevende og 12 frihedskæmpere) er personernes steder i 14 interviews ikke oplyst, hvorfor de ikke ses på kortet. Kort af Maja Kruse, den 14. august 2024. Materialet er baseret på interviewpersonernes præ-interviewdokumenter (på engelsk prequestionnaire, PIQ) og de biografiske oplysninger, som kan findes under hvert interview på Shoah Foundations onlineplatforme, VHA og IWitness.

Udvalgte – og typiske – dele af de kronologiske forløb skal her eksemplificeres med nogle af de indekserings-termer, som er brugt (angivet i kursiv). Det skal give læseren en ide om, hvad det er for nogle termer eller søgeord, som findes i Shoah Foundations tesaurus, og hvilke der er brugt til at dække de danske oplevelser. Samtidig kan det også give inspiration til, hvordan man selv kan søge efter informationer – som elev, underviser eller interesseret borger.

Livet (som jøde) før krigen

Det er især i den første del af interviewene om livet før krigen, at der bliver spurgt direkte til interviewpersonernes oplevelser med antisemitisme. Sådanne oplevelser er indekseret med termerne *antisemitism* eller *childhood antisemitism experiences*. Foruden oplevelser med antisemitisme er det især familieforhold, barndomshjemmet, og hvad man både som barn og voksen foretog sig i 1920'ernes og 1930'ernes Danmark, som fylder i første del af de "danske" interviews om tiden før besættelsen. Tre indekseringstermer med *family* er hyppige: *Family histories* er en overordnet term, der behandler interviewpersonernes anekdoter om familien, *family homes* rummer beskrivelser af barndomshjemmet, og *family life* dækker beskrivelser af familieforhold, og hvordan familiemedlemmerne interagerer med hinanden. Der tales også ofte om eget eller forældres og søskendes erhverv, indekseret for eksempel som *interviewee occupations* eller *father's occupations*, og om skolen. Der berettes desuden ofte om det jødiske liv med termer som *synagogue attendance*, *Jewish religious observances*, *Jewish religious beliefs*, *Jewish identity* eller *Jewish-non Jewish relations*.

Kortet ovenfor viser, hvor forfølgelsen under Holocaust bragte de 71 jødiske overlevende og seks frihedskæmpere hen, som aflagde vidnesbyrd på dansk eller engelsk. Det drejer sig om 30 forskellige steder, heraf 17 koncentrationslejre og syv ghettoer. Tre mennesker beretter om at have været i udryddelseslejren Auschwitz, og en modstandsmand, Arne Christiansen, blev taget af Gestapo i foråret 1945 før påske og anbragt på anden sal i celle nummer ni i Gestapos hovedkvarter i Shellhuset i København.¹⁶ Tre personer har opholdt sig i skjul under hele forfølgelsen. Her er det skjulestedet ved befrielsen,

som er inkluderet. Der var 37 personer, der flygtede til det krigsneutrale land Sverige. De afrejste fra mange forskellige byer i Danmark og ankom til flere forskellige byer i Sverige; her er samtlige ruter repræsenteret med én prik i Sverige. Nogle personer var mere end ét sted, hvis de blev flyttet fra en ghetto til en koncentrationslejr eller fra én lejr til en anden. Kortet er ikke fuldstændigt; det viser ikke steder, hvor de, der flygtede til Sverige, gemte sig inden turen over Øresund. Nogle steder fremgår ikke af Shoah Foundations indekseringsmateriale, så man må lytte til vidnesbyrdet for at få det fulde billede.

Oplevelser under krigen

Stort set alle interviewpersoner berører kort, hvordan de oplevede tyskernes besættelse af Danmark den 9. april 1940 (*German invasion of Denmark (April 9, 1940)*), men den fylder ikke meget, for den medførte ikke store ændringer i det daglige liv for landets jøder. Cypora-Cilla Cohn, som var knap 30 år den 9. april, forklarer, at de første besættelsesår var stille og rolige, og – spurgt til, om deres liv forandrede sig i de første år – svarer hun prompte: "Ikke spor, for der blev sagt til os, at der sker os ikke noget. Vi var så naive at tro det, at vi var undtagelsen, der bekræfter reglen. Men man vidste jo heller ikke så meget af, hvad der foregik uden for."¹⁷ (*German occupation conditions, politico-military awareness*).

Det samme forklarer Julius Rosenbaum, som var 18 år gammel og ikke følte, at der ville ske jøderne noget:

Vi fortsatte som unge mennesker med at gå i Ha-Koah (*Ha-Koah Sports Club*), vi fortsatte med at spille håndbold. Vi spillede håndbold nede i Kastellet, hvor der også var tyske soldater (*cultural activities*). Der gik tyske soldater rundt i gaderne og så videre (...) ¹⁸

Efter håndbold gik de ofte ned og satte sig på Cafe Heidelberg i Studiestræde og drak et glas øl, selvom der også var tyske soldater blandt gæsterne (*German occupation conditions, Denmark 1940 (April 8) – 1943 (August 28)*).

Men forholdene ændrede sig med Augustoprøret. Den 29. august blev der indført militær undtagelsestilstand, og samarbejdsregeringen ophørte med at fungere. Emnet flugt kom hurtigt på folks læber, og da informationen om Jødeaktionen (*Jødeaktionen (October 1-2, 1943)*) blev lækket (*arrest warnings*) til det jødiske samfund i Danmark, diskuterede stort set alle familier og venner, om de skulle flygte eller ej (*flight discussions*). For eksempel forklarede Poul Brandt, at han syntes, det var spændende, at "vi børn var med til at diskutere, hvordan og hvorledes det skulle foregå".¹⁹

Også i Max Gritzmands familie blev det diskuteret, hvad man skulle gøre:

Jeg husker, vi talte sammen, min onkel og min far og min tante og min mor, om, at nu måtte vi se at komme afsted (*flight discussions*). Men det kostede altså nogle penge, og det havde vi altså ikke. Det kostede et X antal kroner, hvis nogen ville sejle os til Sverige, hvis man kunne det. Det havde vi altså ikke, og så sagde min far og mor også: "Ah, det driver hurtigt over, det sker ikke." Man var helt overbevist om, at der ville gå 14 dage, og så ville det falde til ro igen.²⁰

Mens Dagny Oppenheims ægtemand var overbevist om, at flugten til Sverige var nødvendig, var hans forældre overbeviste om det modsatte. Dagny forklarer:

Det lå ham meget på sinde også at få givet besked til hans forældre. De var meget svære at overtale. Min svigerfar troede aldrig, der skete noget som helst for de danske jøder, og han var ikke til at overtale til at få til at flygte. Jeg kan ikke huske, hvem min mand har fået beskeden fra, men han turde ikke ringe om det til sine forældre, for han var bange for, at telefonen blev aflyttet, så han cyklede ud til dem (*flight discussions, warnings, extended family members*).²¹

Der var ikke meget tid til at planlægge flugten, og der måtte pakkes i hast. Mange turde ikke medbringe ret mange sager af frygt for, at de ville skille sig ud og blive afsløret. Leia Furmansky, som var 14 år i oktober 1943, beskriver den hektiske situation på denne måde:

Lotte hjalp mig med at pakke, og vi har åbenbart været meget nervøse begge to, for jeg fik pakket min andendagskjole, som jeg syntes var meget vigtig – jeg skulle nemlig konfirmeres til foråret – og jeg fik pakket nogle kjoler til mine søstre. Jeg glemte – og det gjorde vi begge to – alt om undertøj, som strengt taget var det vigtigste. Men jeg fik pakket ned i de her to skolemapper og skyndte mig så ned til min far i Istedgade (*flight preparations, hiding preparations*).²²

Mange af de jøder, som tog flugten, beskriver flugtruten kronologisk (*domestic/international flight routes*). Iklædt to jakkesæt og med 4.000 kr. på lommen til at betale den fisker, der skulle sejle dem til Sverige, tog Julius Rosenbaum og hans kommende hustru, Lillian, sporvognslinje nr. 5 direkte fra parrets forlovelsesfest i Hellerup, som samtidig var Lillians 18-års fødselsdag, den 22. september 1943. Da de kørte over Langebro, blev sporvognen standset og undersøgt af tyske soldater. Heldigvis tjekkede de ikke den vogn, som Julius og Lillian befandt sig i, hvilket var heldigt, for, som Julius beskriver det:

Havde de nu kommet op i bivognen og set mig med to habitter eller med penge i lommen, så er jeg helt sikker på, at vi var blevet standset og ikke fået lov til at køre videre. Men heldet var altså med os på en eller anden mærkværdig måde.²³

Da de ankom til mødestedet ved Kastrupfortet, gemte de sig i en tipvogn, hvor de lå fra klokken 20 til 23.30. Selvom der kom tyske soldater gående forbi, blev de ikke opdaget. Turen over sundet i den lille båd på størrelse med en jolle tog fire-fem timer, inden de ankom til Sibbarp ved Linhamn (*domestic flight routes, flight assistance, German soldiers, passenger trains, civilian aid givers, Denmark 1943, evasion, flight, flight from Denmark, flight to Sweden, hiding places, Malmö (Sweden), Sweden 1943, ships*).

Ankomsten til Sverige var en stor lettelse for de danske jøder, især da de blev sikre på, at det land, de så, ikke var Danmark, og at de soldater, der tog imod dem, ikke snakkede tysk (*relief*). Opholdet i Sverige bragte jøderne

Foto af Julius Rosenbaum fra hans Shoah Foundation-interview. Julius Rosenbaum, født den 7. juni 1923 i København, blev interviewet af Allan Cohn Shapiro på dansk i sit hjem i København den 21. juni 1998. Han flygtede til Sverige sammen med sin forlovede, Lillian, den 22. september 1943, som var parrets forlovelsesdag og Lillians 18-års fødselsdag. Kilde: Julius Rosenbaums Shoah Foundation-interview, #43772.

mange forskellige steder hen. Nogle havde venner og bekendte, som de kunne bo hos, mens andre måtte tilbringe tiden i forskellige forlægninger til flygtninge (*refugee housing, refugee reception centers*). Livet som flygtning handlede om at forsøge at skabe sig et liv mere eller mindre fra bunden, blandt andet ved at finde arbejde (*refugee labor experiences, working life*). Mange taler om de forhold, som de fik til den lokale svenske befolkning (*refugee-local population relations*). For eksempel fortæller Flemming Cohn, som var ni år i 1943, at han fik stukket en banan i hånden af en svensker på gaden, som gerne ville hjælpe:

Da vi gik på en af Landskronas gader, blev [vi] standset af en venlig svensker, som havde sådan en gul frugt i hånden og sagde: "Den skal du have," så den fik jeg. Jeg sagde: "Sådan en frugt har jeg aldrig set før," men han skrællede den for mig og sagde: "Prøv at smage." Jeg smagte den og syntes ikke, det var noget særligt, men det skulle jeg jo ikke lade mig fortælle ret så længe, for mine forældre og min søster kunne godt huske denne her gule frugt, denne banan. Så de fik den fortæret meget hurtigt.²⁴

Desværre endte ikke alle flugtforsøg med sikkerhed i Sverige (*flight attempts*). Max Gritzmans familie have gennem en lærerinde på skolen fået kontakt til en familie i Brønshøj, hvor de kunne gemme sig (*hiding places*). Derfra tog de en taxa til Christianshavn, hvorfra de skulle sejle til Sverige. Da de blev sat af, nåede de kun at gå 10 skridt, før tyskerne og deres håndlangere pågreb dem og gennede dem ind i en militærvogn, hvor der sad to andre familier, som også skulle have været med. De var altså blevet stukket (*flight attempts, betrayals*).

Det var ikke alle jøder, som overhovedet nåede at overveje flugten. Berthold Boldes, som i 1943 var en 20-årig tysk landbrugslev i Danmark, blev pludseligt overrasket af tyskerne og deres danske håndlangere, altså danskere, som var på tyskernes side under krigen og hjalp disse med at gennemføre deres planer:

Det var natten til den 3. oktober 1943 (*Denmark 1943*). Der bliver jeg vækket i mit karlekammer, og der stod to Gestapo-folk med en pistol foran mig og vækkede mig (*Gestapo personnel*). Så skulle jeg stå op, selvfølgelig, og pakke det fornødne i en lille kuffert, og så skulle jeg følge med. Der var så en dansk stikker, som var til stede samtidig. Mit karlekammer lå i en tilbygning til kostalden. Så spurgte jeg tyskerne, om jeg måtte gå ud og lade mit vand. Det fik jeg lov til. Så siger denne her danske stikker: "Jeg kan forestille mig, hvad du har i sinde. Lad være. Hele gården er omringet med soldater og maskinpistoler." Jeg må sige, at han havde ret, for det var min mening at smutte ud af kostalden en anden vej. Det var virkelig min mening (*flight decisions*), men så fortæller han, at hele gården er omringet med maskinpistoler, og ja, så gjorde man det jo ikke. Men det passede overhovedet ikke. Gården var overhovedet ikke omringet (*betrayals*). Der var de to, som var i karlekammeret, plus tre ude i lastbilen, som jeg senere selvfølgelig skulle transporteres med. Det var alt det, der var, så jeg kunne godt have smuttet, for jeg kendte egnen lige så godt som min vestelomme. Det skulle ikke være (*anti-Jewish arrests, Jødeaktionen (October 1-2, 1943)*).²⁵

Efter arrestationerne (*anti-Jewish roundups, anti-Jewish arrests*) blev nogle jøder sendt til Dagmarhus, tyskernes hovedsæde i København, og forhørt af Gestapo (*Gestapo personnel, interrogations*). Senere blev de kørt til Horserødlejr (*Horserød (Frederiksborg, Denmark: Concentration Camp)*), hvorfra de blev deporteret med tog til Theresienstadt (*deportation from Denmark, deportation to Theresienstadt*). Efter en hård flere dage lang tur i kreaturvogn gennem Tyskland (*freight trains, deportations means of transport*), hvor der blev talt om og spekuleret i, hvad der skulle ske (*deportation awareness*), og endda bedt bøn (*deportation Jewish prayers*), ankom de til ghettoen.

Ankomsten til Theresienstadt gjorde stort indtryk på de danske jøder. Først skulle de igennem den såkaldte *Schleuse* (sluse), hvor de blev frtaget deres ejendele (*Theresienstadt ghetto intake procedures, ghetto personal property seizure, ghetto first impressions*). Det var en meget voldsom oplevelse for Poul John Brandt, som på det tidspunkt lige var fyldt syv år. Han havde medbragt en af sine yndlingsejendele, en samling af nogle billeder, som kom med pakkerne af kaffeerstatningsproduktet Rich's, som var populært i besættelsesårene:

For mit eget vedkommende blev jeg bundulykkelig, fordi jeg på det tidspunkt havde med hjemmefra mine Rich's-billeder, som jeg samlede på. Det var billeder af kongefamilien og alt dertil. Dem måtte jeg aflevere. De ville ikke have, at jeg havde de Rich's-billeder med. Det blev jeg ulykkelig over. De diskuterede det – hvorfor? Det kunne jo ikke skade nogen. Men niksen, de blev konfiskeret. Der blev jeg for første gang bange, fordi det var på en hård måde, de fjernede dem fra mig. Ellers var jeg ikke nervøs for dem, men dernede virkede det så grusomt, det, de gjorde. Også dem foran og efter mig.²⁶

Opholdet i Theresienstadt er indekseret med mange forskellige termer. Shoah Foundation benytter sig af en række såkaldte *locator terms*, som sættes foran eksisterende indekseringstermer for at give en bestemt kontekst. Eksempler på *locator terms* er *camp, deportation, ghetto, hiding* og *hiding-related*. Det betyder, at

når der står *ghetto* først i indekseringstermen, foregik denne begivenhed i eller i relation til en ghetto. Det kan være problematisk, at det, der ud fra en historisk analyse var en ghetto, af nogle overlevende omtales som en koncentrationslejr, for i Theresienstadt var der godt nok en koncentrationslejr, hvor Gestapo i Prag primært anbragte tjekkiske frihedskæmpere, men jøderne var med få undtagelser spærret inde i ghettoen, der lå halvanden km derfra. Her retter indeksator så at sige en fejltagelse i interviewpersonens fortælling på lignende måde, for eksempel korrigeres fejlagtigt gengivne (sted)navne eller tidsangivelser stiltiende. Eksempler på termer, som er hyppigt brugt i de danske interviews, er *ghetto forced labor, ghetto hunger, ghetto food, ghetto food acquisition, ghetto food sharing, ghetto guards, ghetto infestations, ghetto housing conditions, ghetto diseases, ghetto hospitals, ghetto adaptation methods, ghetto rumors, ghetto brutal treatment, ghetto killings, ghetto deaths, ghetto Jewish religious observances, ghetto children, ghetto humiliation, ghetto corpse disposal*.

Forskønnelsen af Theresienstadt, der gennemførtes forud for den danske inspektionskommissions besøg i sommeren 1944, er indekseret med *Theresienstadt ghetto beautification* og *Danish Red Cross*. Den Lille Fæstning (på tysk *Kleine Festung*), hvor fanger fra ghettoen altså blev sendt over for at blive straffet, oftest myrdet, og hvortil kun én jøde med dansk tilknytning blev sendt, er indekseret med *Theresienstadt-Small Fortress (Czechoslovakia: Prison)*.

Efterkrigstiden

Både de jøder, der endte i Sverige, og de, der overlevede Theresienstadt, kom omsider hjem til Danmark (*post-conflict return journeys*), idet de blev evakueret fra Theresienstadt til Sverige med De Hvide Busser i april 1945 (*Bernadotte transports*). Efter restituering vendte de tilbage til Danmark og måtte efter halvandet års fravær igen tilpasse sig det danske hverdagsliv (*post-conflict adaptation*) og håbe på, at deres hjem stadig var beboelige og intakte (*family home returns*). Nogle havde fået stjålet deres ejendele eller mistet deres lejligheder og måtte forsøge at få tilbage, hvad der var deres (*lost property recovery*). Men tiden var efter hjemkomsten også præget

af stor gensynsglæde. Nogle familier var blevet splittet, for eksempel så mor og datter endte i Sverige, og far og søn endte i Theresienstadt (*loved ones' separations*). Nu blev de endelig genforenet (*loved ones' renewed contact*).

I formatet for Shoah Foundation-interviews indgår det, at interviewerens sidst i interviewet beder interviewpersonen om at sammenfatte sine erfaringer og formulere sig om den lære, vedkommende har draget af disse (*post-World War II reflections, future message, Holocaust testimony sharing willingness, Holocaust-related psychological reactions*). Det gælder for interviews, relateret til Danmark, såvel som stort set alle andre. Her bliver interviewpersonen ofte ganske højstemt – forståeligt nok, for det er et stort spørgsmål. Svarene er ofte simple, og klicheerne mange – hvilket er naturligt, for de fleste overlevende er jo ”helt almindelige mennesker” og ofte uvante med at tale om store eksistentielle spørgsmål; ikke få har ligefrem undvejet sådanne spørgsmål for at bevare den mentale ligevægt. Stillet over for interviewerens forventning gør man dog sit bedste og glæder sig – det er ofte tydeligt at se – over den anerkendelse af ens særlige autoritet, som ligger i spørgsmålet: Dine oplevelser er af en særlig karakter, hvorfor vi – verden – gerne vil vide, hvilken lære du uddrager af dem. Det kommer der vidt forskellige svar ud af. Nogle er tænksomme, dybe og griber seeren om hjertet, nogle kan forekomme nærmest *cringe*, for at bruge et moderne udtryk; men har man set det samlede interview igennem, forstår man dybden, også i svar, der måske umiddelbart virker trivielle.

Det indgår også i formatet, at man ved interviewets afslutning ofte kalder medlemmer af interviewpersonens nuværende familie ind i rummet, så samtalen, der er foregået en-til-en, altså individualiseret, erstattes – ikke af intergenerationel samtale, men typisk af en slags demonstrativt tableau: et videooptaget ”stillbillede” med fortælleren i centrum for en mindre eller større gruppe af pårørende (*loved ones' introductions*). En besnærende afslutning: Efter en lang og smertefuld fortælling, der har handlet meget om uret, død og tab og ikke sjældent også om at stå alene tilbage i livet som eneste overlevende, er verden på forunderlig vis blevet repareret, helet. I den tabte families sted er en ny til stede, som stiller op til gruppefoto i ”den fine stue” inden for de rammer af

det nye hverdagsliv, som interviewpersonen gerne vil forbindes med og vise frem. Verden er hel igen for den overlevende eller for alle os, der lever i den civilisation, hvor forbrydelserne skete – eller er den nu også det? Er *happy end* ikke en illusion?

Der er mange gode grunde til at bruge Shoah-interviews i undervisningen såvel som i forskning. Men det er vigtigt at være sig det særlige format bevidst. Interviewmanualen og den træning, interviewererne har gennemgået med udgangspunkt i denne, foreskriver et bestemt forløb, åbner for bestemt indhold og lukker for andet. Det gælder naturligvis for en hvilken som helst type af tekst, man vil benytte, at der er ting i formatet, som er med til at udforme teksten og dermed diktere, hvordan vi efterfølgende kan bruge henholdsvis ikke bruge den. Men når det drejer sig om Shoah Foundations videointerviews, ved vi mere om formatet og dets konsekvenser for fortællingen, end man ofte gør med andre videointerviews – for ikke at tale om trykte tekster. Vigtigt er det at være bevidst om formatets betydning og bruge denne bevidsthed til at få mest muligt ud af teksten. Med denne bevidsthed kan man nå rigtig langt.

Shoah-interviews i undervisningen

Livshistoriske videointerviews har nogle indlysende kvaliteter, der gør dem eminent egnede til brug i undervisning i udskolingen og på ungdomsuddannelserne. Samtaleformen gør dem lettere at relatere til end for eksempel redigerede dokumentarfilm – selvom disse også tit indeholder kortere eller længere uddrag af interviews. Fordi vi ser og hører dem, er videointerviews lettere at tage ind og kræver mindre, end læsning af trykte tekster gør. Det kan også imødekomme behovene hos elever med særlige udfordringer såsom ordblindhed, der bedre kan være med på lige fod med andre, når udgangspunktet er video. Desuden egner videointerviews sig fortrinligt til, at flere – en gruppe, en skoleklasse – ser det samme i fællesskab og kan drøfte indholdet indbyrdes med det samme.

Videointerviews imødekommer de vaner, moderne unge har tilegnet sig fra brug af tv og sociale medier: billedets dominans over lyden og begge deles letfordøjelighed og

hurtige ”rytme”. Dog kræver interviewet også ro, for de ældre tidsvidner fortæller ofte i et sindigt tempo og kan trække de unge ind i et mere eftertænksomt *mode*. For den unge er det let at sætte sig i interviewerens sted, for det er standard, at interviewet er optaget ud fra interviewerens position; kun sjældent – typisk til start eller slut – ser man denne i billedet. Selvfølgelig kunne kameraet være anbragt, så både interviewperson og interviewer hele tiden var med i billedet, og man bedre kunne følge deres interaktion. Men valget af interviewerens optik, der synes at være standard for interviews med Holocaust-overlevende, gør seerens identifikation med intervieweren oplagt.

Shoah Foundation åbnede sin IWitness-portal, der især er designet med henblik på de amerikanske ungdomsuddannelser, i 2013. Platformen giver gratis adgang til omkring 4.250 videointerviews på 30 forskellige sprog og indeholder utroligt mange gratis undervisningsmaterialer, som varierer i varighed fra 15 minutter til hele undervisningsmoduler. Emnerne spænder fra personlige historier til både generel historieviden om Holocausts forløb og årsager, men også specifikke begivenheder såsom Oskar Schindlers bestræbelser på at redde jøder i Polen.

Materialet er mest på engelsk, men det er muligt for brugere (for eksempel lærere) at producere deres egne undervisningsaktiviteter på platformen ved at bruge IWitness-værktøjerne som skabelon, og det kan ske på alle sprog. Det danske projekt *Danske Øjenvidner af Holocaust*, som er finansieret af Undervisningsministeriet, er netop i gang med at udvikle en dansk afdeling på platformen, en såkaldt Global Page. Denne designes i samarbejde med Shoah Foundation relativt frit ud fra en skabelon. Den kommer til at rumme lærervejledninger, instruktions- og baggrundsvideoer, udvalgte klip fra de dansksprogede vidnesbyrd og ikke mindst undervisningsaktiviteter, som man kan bruge i udskolingen.

Undervisningsaktiviteterne giver både mulighed for, at eleverne kan bruge interviewenes søgeord, og at de kan gennemse kuraterede klip, dvs. udklip fra interviewene af et til fem minutters varighed om bestemte udvalgte emner. Eksempler på sådanne emner er de første indtryk af Theresienstadt med fratagelsen af personlige ejendele;

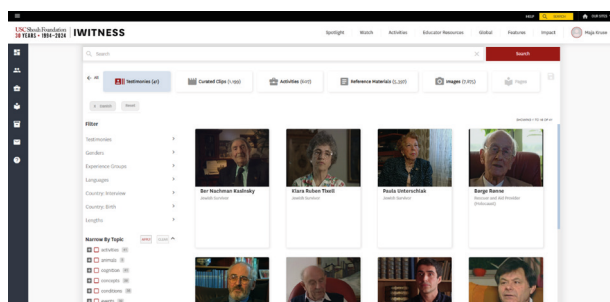
mad, sult og kampen for at overleve; vold og død i ghettoens mørke univers; og livet i ghettoen såsom ”fritidsaktiviteter” og arbejde. Eleverne kan udvælge et eller flere af disse emner at arbejde med, men de kan også udforme en problemformulering, der går på tværs af de kuraterede klip. Undervisningsaktiviteten giver under alle omstændigheder eleverne mulighed for at sammensætte deres egen video ved brug af et ganske intuitivt fungerende videoredigeringsværktøj, der indgår i platformen.

Arbejdet med de kuraterede klip sparer eleverne en del tid og frustrationer, for det kan være lidt svært hurtigt at finde præcis, hvad man leder efter, når man går i gang med at arbejde med søgeordene. Det er ikke givet, at man kommer ind i interviewet præcis der, hvor interviewpersonen begynder at tale om det søgeord, man har søgt på; der kan godt gå et minuts tid, hvor der tales om andre ting. Det kan virke en kende forvirrende, og det kan altså kræve lidt tålmodighed at nå hen til det, der er relevant. Samtidig kan man let få en følelse af, at man mangler kontekst og baggrund, når søgningen kaster én midt ind i en længere fortælling. Her skal brugeren/eleven helst modstå fristelsen til at spole minutter eller endda timer tilbage for at forstå sammenhængen. De kuraterede klip kan man bedre se isoleret, og fordi det er nøje udvalgt på forhånd, hvilke korte sekvenser brugeren skal se, bliver vedkommende sparet for at bruge tid på de dele af interviewet, som ikke relaterer sig til det spørgsmål, man har valgt at undersøge.

Som konsekvens af regeringens handlingsplan imod antisemitisme fra 2022 er det blevet obligatorisk at behandle emnefeltet Holocaust og antisemitisme i både grundskolens udskoling og gymnasiet.²⁷ Her vil man med fordel kunne bruge aktiviteter baseret på de kuraterede klip, både hvis rammen er en enkelt eller få lektioner, og hvis man vil gennemføre et længere, mere dybtgående forløb. IWitness-platformen understøtter elevernes læring på flere måder. Foruden træning i brugen af it-værktøjer lægger undervisningsaktiviteterne op til, at eleverne gennem en spørgende og undersøgende tilgang får indblik i, hvad Holocaust betød for danske jøder, og viden om, hvordan man kan bruge øjenvidneberetninger som kilde til fortiden. Udarbejder eleverne

en videoproduktion som produkt af deres arbejde med interviewene, kan denne bruges til prøven i 9. klasse. Det er oplagt at arbejde med interviewene i historiefaget, hvor aktiviteterne kan dække kompetenceområderne *Kildearbejde* og *Historiebrug*, foruden det nye kanonpunkt *Holocaust, jødeaktionen og augustoprøret i 1943*. Der kan også arbejdes med materialet i kristendomskundskab, hvor der er fokus på kompetenceområderne *Ikke-kristne religioner og andre livsopfattelser* samt *Livsfilosofi og etik*, og bestemt også i sprogfagene.

Man kan også glimrende arbejde med disse interviews på ungdomsuddannelserne og universitetet, hvor tilgangen med at bruge søgeord, altså en knap så kurateret tilgang, måske er bedre. En af denne artikels forfattere har gennemført et kursus for historie- og litteraturstuderende på Syddansk Universitet i Holocaust-biografi og -selvbiografi og stillede de studerende den individuelle opgave at lave en video i "YouTube-format" på maksimalt syv minutter, hvor de behandlede et selvvalgt emne under benyttelse af et ligeledes selvvalgt uddrag af de ca. 2.000 livshistoriske videointerviews, iWitness-portalens dengang gav adgang til, og med dennes redigeringsværktøjer.

Screenshot af USC Shoah Foundations undervisningsplatform, iWitness. Billedet viser nogle af de danske interviews, som ligger frit tilgængelige på platformen, når man har oprettet en gratis bruger og er logget ind. Kilde: USC Shoah Foundation, iWitness, <https://vba.usc.edu/search>.

Eksempler på spørgsmål, der med fordel kunne arbejdes med, var blandt andet vold, tvangsarbejde, forholdet mellem forældre og børn, modstand/standhaftighed og betydningen af at aflægge vidnesbyrd. Videoerne – udarbejdet over et ret kort tidsrum på nogle uger – blev

så glimrende, at en række studerende efter eksamen fik lejlighed til at fremlægge dem på et offentligt møde, hvor de høstede anerkendelse fra et ganske talstærkt publikum.

I oplægget til præsentation af deres video understregede flere, at mødet med interviewpersonerne havde skabt en stærk indlevelse i disses skæbne og erfaringer. En dansk student med arabisk baggrund fortalte, hvordan arbejdet med de Holocaust-overlevendes fortællinger havde lært hende at se bagom den antijødiske propaganda og Holocaust-benægtelse, der gennemsyrrer de arabiske medier i hendes miljø, og relatere til de overlevende – jøder – som mennesker. De overlevendes direkte tale og det at genkende sig selv i deres ansigter havde overskredet en kulturel og politisk barriere og åbnet et nyt perspektiv. Den direkte tale fra menneske til menneske havde virket – menneskeliggørende.

Didaktiske overvejelser

Den danske kvalifikationsramme for folkeskolen fokuserer på viden, færdighed og kompetencer. Målstyret undervisning i historie skaber klarhed, struktur og fokus, hvilket hjælper både lærere og elever med at opnå specifikke læringsmål. Med udgangspunkt i de danske videointerviews med Holocaust-overlevende kunne et færdighedsmål være, at eleverne skal kunne analysere og reflektere over personlige beretninger fra Holocaust og sammenholde disse med data, som af historievidenskaben er etableret som kendsgerninger. Vidensmålet er, at eleverne skal kunne eksemplificere Holocausts grundlæggende historiske kontekst og betydning og identificere de faktorer, der førte til forfølgelse af jøder og andre grupper under det nazistiske herredømme, samt forklare, hvordan nazismens ideologi bidrog til forfølgelsen og udryddelsen af jøderne. Her kan lærebogs- og andet baggrundslitteratur og de overlevendes øjenvidneberetninger supplere hinanden på en god måde, der udvikler elevernes evne til kritisk at vurdere kilder og forstå betydningen af personlige historier i den større historiske ramme.

Et andet færdighedsmål kunne være, at eleverne skal kunne identificere og diskutere de følelsesmæssige og psykologiske effekter af Holocaust på ofrene gennem

analyse af personlige beretninger. Vidensmålet er her, at eleverne skal kunne beskrive de vigtigste faser af Holocaust, nazisternes overgang fra tvungen udvandring til fysisk og total udryddelse i 1941, ghettodannelse, koncentrations- og udryddelseslejre, befrielsen, og at analysere den psykologiske effekt af jødeforfølgelsen. Kompetencemålet kunne være, at eleverne skal udvikle evnen til at sammenligne forskellige typer af historiske kilder (eksempelvis officielle dokumenter, fotografier og videointerviews) for at vurdere, hvordan de fungerer som psykologiske kilder, men også at anvende grundlæggende psykologiske kategorier for at forstå, hvordan Holocaust-erfaringer har virket på det enkelte offer.

Arbejde som dette nødvendiggør blandt andet fokus på kildekritik. Øjenvidneberetninger er blevet en central del af moderne historieforskning og -formidling af flere grunde. De giver en unik og personlig indsigt i historiske begivenheder, som ofte ikke kan opnås gennem officielle dokumenter eller lærebøger alene. Undervisningen kan styrkes, ved at man sammenligner øjenvidneberetningen med andre øjenvidneberetninger henholdsvis med andre typer kilder såsom dokumentarfilm, historiebøger, dagbøger, breve og officielle dokumenter og får en diskussion om deres troværdighed og perspektiver.

Som tidligere nævnt viser studier fra Echoes & Reflections, at undervisning med videobaserede vidnesbyrd fremmer empati, tolerance, engagement og social ansvarlighed hos eleverne. Når de lytter til de overlevendes tale, gør det historien mere virkelig. Men derfor kan det også være følelsesmæssigt tungt og belastende at arbejde med Holocaust-materiale, hvorfor opsamling i klassen, hvor eleverne får mulighed for at formulere deres erfaringer med materialet, er vigtig. Det kan gøres i sammenhæng med de evalueringer af elevernes arbejde, som læreren foretager. Men ligesom videointerviewene er opstået i en dialogisk situation, bør dialog i klassen også indgå i elevernes arbejde med dem.

Undervisningsaktiviteterne på IWitness understøtter eleverne didaktisk, idet anvendelsen af livshistorieinterviews giver mulighed for både formative og summative vurderinger.

Formative vurderinger fokuserer på elevernes læringsproces og giver løbende feedback, hvor læreren hjælper dem med at forbedre deres forståelse og færdigheder. Livshistoriske videointerviews kan anvendes formativt gennem refleksionsopgaver, hvor eleverne efter at have set videointerviews skriver korte refleksioner, hvor de beskriver, hvad de har set, hvad det har fået dem til at reflektere over, og hvordan det har påvirket deres forståelse af Holocaust. I forbindelse med deres arbejde i IWitness kunne det for eksempel være, at eleverne bliver bedt om at sætte ord på, hvilke klip de har valgt og hvorfor. Dialogen med eleverne kan stilladseres ved brug af sætningsstartere såsom: "Vi har valgt disse klip fordi ...", "Vores film skal ende med at ...", "Vi har valgt at have fokus på ..." og "Det har fået os til at reflektere over ..."

Lærernes *summative vurderinger* evaluerer elevernes læringsudbytte efter et undervisningsforløb og bruges til at vurdere deres samlede præstationer. Livshistoriske videointerviews kan anvendes summativt ved, at eleverne for eksempel kan skrive essays, hvor de analyserer og reflekterer over de øjenvidneberetninger, de har set, og sammenholder dem med historiske fakta eller andre øjenvidneskildringer. Sådanne opgaver kan vurderes ud fra faste kriterier såsom indhold, analytiske færdigheder og evnen til at argumentere.

Eleverne kan forberede og fremføre præsentationer om specifikke temaer relateret til Holocaust, som de har lært om gennem videointerviews, og præsentationerne vurderes med hensyn til klarhed, dybde af analyse og evnen til at formidle information effektivt. Eleverne kan gennemføre projekter, der kræver mere dybtgående forskning og analyse af Holocaust-temaer ved hjælp af videointerviews. Projekterne kan omfatte mundtlig afrapportering eller skriftlige rapporter, men oplagt er ikke mindst visuelle præsentationer eller multimedieprodukter.

Konkluderende bemærkninger

Hvis antisemitismen i det danske samfund skal modgås, er det vigtigt at sætte ind over for børn og unge, hvor undersøgelser viser, at nazistisk symbolik og andre former for antisemitisme i stigende grad er ved at blive

normaliseret. Det er påvist, at undervisning i Holocaust øger kritisk tænkning blandt eleverne, som samtidig bliver mere åbne over for andre synspunkter og villige til at udfordre andres diskriminerede adfærd. Undervises der i Holocaust ved brug af Holocaust-ofrenes personlige vidnesbyrd, øges elevernes empati for ofre for antisemitiske handlinger og deres følelse af socialt ansvar. Eleverne bliver mere fællesskabsorienterede og kan bedre gennemskue vigtigheden i at sige fra over for diskrimination, som for eksempel at udfordre nedsættende kommentarer og uretfærdighed i samfundet. De forstår bedre, hvordan Holocaust skete, og de kan relatere Holocaust som kulminationen på både en situationel og en længere, strukturel antisemitisme til nutidige begivenheder.

Det er en skam, at Shoah Foundations danske videointerviews med Holocaust-overlevende ikke har været brugt i undervisning endnu, og trist, at der skulle gå næsten 20 år, fra de blev optaget, til de blev gjort offentligt tilgængelige. Men nu hvor de fleste frit kan tilgås, og gratis undervisningsmateriale på dansk udvikles til at understøtte deres brug i skolerne, skal de endelig frem i lyset og bruges så meget som overhovedet muligt.

Det kræver en indsats af brugeren at forstå og anvende Shoah Foundations platforme: IWitness bruges til undervisning, hvor eleverne blandt andet selv kan sammensætte videoer; Visual History Archive (VHA) Online er mere rettet mod individuelle brugere og rummer ikke de samme aktiviteter og værktøjer, men muliggør den samme type søgning, som er beskrevet ovenfor. Mængden af interviews og søgeord er stor, så det kan være svært at finde, hvad man søger; når søgeordene bliver for overordnede eller generiske, bliver det upraktisk at arbejde med dem; man kan drukne i hits. Derfor kan det anbefales, at man som lærer i udskoling eller gymnasium benytter sig af IWitness, nærmere betegnet nogle af de allerede eksisterende undervisningsmaterialer, som ligger her på dansk, engelsk og andre sprog.

Den første danske kuraterede undervisningsaktivitet handler om at være barn i Theresienstadt og rummer klip fra videointerviews med syv danske jøder, som var mellem fire og 14 år, da de blev deporteret til ghettoen i oktober 1943. Her skal eleverne i grupper sammensætte

deres egen video af udvalgte klip og undervejs reflektere over, hvad de ser og hører, samt gøre rede for de klip, de vælger at sætte sammen. Den færdige video kan vises i klassen og forældrene, og i 9. klasse vil den også kunne indgå i afgangsprøven.

Det er vigtigt for både lærere og elever at gøre sig den proces bevidst, der har skabt interviewene, for at forstå videointerviewet som produkt af interaktion og samtale. Det skal i den forbindelse ikke skjules, at Holocaust-forskere har rettet kritik imod Shoah Foundations interviewformat, fordi den standardisering, det indebærer, kan skabe en vis "kunstighed". Selvom Shoah Foundation gik meget op i, at interviewene skulle bære ofrenes historier frem med deres egne ord, var det alligevel i et projekt, der involverede så mange frivillige interviewere, nødvendigt at lave en protokol for, hvordan et interview skulle forløbe. Intervieweren blev som sagt instrueret i at skabe et kronologisk struktureret interview og spørge til visse ting, og begge dele kan afbryde logikken eller rytmen i interviewpersonens fortælling. En afbrydelse for at præcisere, hvordan vejret var på det pågældende tidspunkt, hvordan man staver et stednavn, eller hvor mange personer der var involveret i en hændelse (hvilket interviewpersonen sjældent har nogen begrundet viden om), kan "hyle denne ud" af sin fortælling, og ikke alle interviewere har en lige heldig hånd.

Indekseringsprocessen skaber også et bestemt billede af interviewet. Selve søgeordene er defineret på en bestemt måde, som ikke nødvendigvis er neutral endsige direkte overførbart fra projektets overordnede amerikanske kontekst til den, der hører de respektive sprog til. Naturligvis grundes søgeordene i indekstørens mere eller mindre subjektive fortolkning og udvælgelse. På den måde kan Shoah Foundations dagsorden eller "stemme" også høres i interviewene.²⁸

Mange andre elementer kan også indgå i analysen af videooptagne vidnesbyrd. Kropssprog, interaktionen mellem interviewer og interviewperson, betydningen af den tidsmæssige afstand mellem begivenhederne og interviewet (der kan "gå begge veje": Man glemmer med tiden, men bliver samtidig klogere på konteksten og måske mere fokuseret). Videoformatet har indlysende

nok indflydelse på interviewets indhold, og der kunne nævnes andre elementer.

Vil man bruge videointerviews i undervisningen i Holocaust i udskoling eller gymnasiet, er det uomgængeligt at give et passende fokus til historisk kildekritik og reflektere over, hvordan man kan bruge disse interviews som kilder til antisemitismen og Holocaust, men også menneskets psyke og nutidens politiske og kulturelle udfordringer. Erindringshistorie er endnu et opmærksomhedspunkt. Dels ændrer hukommelsen sig allerede af fysiologiske årsager over tid, dels kan interviewpersonerne huske forkert eller give urigtige oplysninger med vilje, og dels spiller den kollektive erindring ind: Hvordan plejer ”vi” at huske netop det, der fortælles om, er der en konvention, eventuelt involverende kollektiv fortrængning eller forvrængning, på spil? Hvis det var gerningsmændenes erindringer, vi arbejdede med, ville vi ikke være i tvivl. Men også når det er ofrenes fortælling, er det vigtigt at bevare den kritiske sans og få eleverne til at bruge den, uden at det går ud over respekten for ofrenes oplevelser og lidelser. Nogle gange kan interviewpersonernes oplysninger faktatjekkes, andre gange er det ikke muligt. Interviewpersonerne er ofte påvirkede af den fortælling, der har været i samfundet om Holocaust. Og både interessen for ofrenes fortælling og opfattelsen af deres troværdighed har svinget en del i de år, der er gået, siden folkedrabet på jøderne sluttede.

Det vekslende fokus på Holocaust påvirker, hvad samfundet er indstillet på at lytte til, og hvordan Holocaust-ofrene formidler deres erindringer. Da Steven Spielbergs spillefilm *Schindlers Liste* kom ud i 1993, så man for eksempel et voksende antal beretninger om oplevelser, der var forbundet med Oskar Schindler. I årene umiddelbart efter krigen var det derimod billeder fra Bergen-Belsen af bjerge af lig, som dominerede Holocaust-fortællingen i samfundet, og kun de, der var døde eller havde oplevet koncentrationslejre, blev betegnet som ofre.²⁹

I dag er de færreste i tvivl om, at de overlevende ofres stemmer – lyttet til med lige dele kritisk sans og empati – skal have en stærk og central placering i den kollektive Holocaust-erindring og i måden, der undervises i emnet på på alle relevante trin af undervisningssystemet. Den

enkeltes historie er interessant. Den kan – benyttet på rette måde – give os vigtig indsigt i den ”store” historie, der kostede seks millioner jøder livet over ganske få år, såvel som i den ”lille” historie om, hvordan de enkelte mennesker – nu med navne og ansigter – oplevede den grusomme folkemorderiske proces. Shoah Foundations videointerviews giver os – med de værktøjer, hvormed de nu gøres tilgængelige for danske undervisere – en bekvem adgang til at møde et udsnit af disse mennesker og lære deres fortællinger at kende.

LITTERATUR

#AMOS

2023 *Online antisemitisme i den offentlige debat på Facebook*. Tilgængelig online: https://joediskinfo.dk/files/media/document/Online%20antisemitisme%20i%20Danmark_2023_0.pdf (14-08-24)

Bak, Sofie Lene (red.)

2016 *Oral History i Danmark*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2016.

Claims Conference

2018-2023

Holocaust Knowledge and Awareness Study - U.S. National Survey. Tilgængelig online: <https://www.claimscon.org/study/> (04-08-2024).

Det Jødiske Samfund i Danmark

2024 *Rapport om antisemitiske hændelser i Danmark 2023*. København: Det Jødiske Samfund i Danmark, Afdeling for Kortlægning og Videndeling af Antisemitiske Hændelser (AKVAH) marts 2024.

Echoes & Reflections

2023 *Contemporary Antisemitism Study*. Tilgængelig online: https://echoesandreflections.org/wp-content/uploads/2024/05/ER_CAS_Qualitative_Study_Executive_Summary.pdf (02-08-2024).

2020 *U.S. College Survey*. Tilgængelig online: <https://echoesandreflections.org/wp-content/>

uploads/2023/06/Updated-6.14.2023-College-Survey-Summary-Article-September-2020.pdf (02-08-2024).

Kushner, Tony

2002 “‘Pissing in the Wind’? The Search for Nuance in the Study of Holocaust ‘Bystanders’”. I: Cesarani, David og Paul A. Levine (red.): *‘Bystanders’ to the Holocaust: A Re-Evaluation*. New York: Routledge 2002.

Lanzmann, Claude

1987 *Shoah – De overlevende beretter*. København: Gyldendal 1987.

Regeringen

2022 Handlingsplan mod antisemitisme. Tilgængelig online: <https://www.regeringen.dk/aktuelt/tidligere-publikationer/handlingsplan-mod-antisemitisme/>.

Ritchie, Donald (red.)

2010 *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford: Oxford University Press 2010.

NOTER

1. Det Jødiske Samfund i Danmark, Afdeling for Kortlægning og Videndeling af Antisemitiske Hændelser (AKVAH), Rapport om antisemitiske hændelser i Danmark 2023, marts 2024. <https://mosaiske.dk/wp-content/uploads/akvah-rapport-om-antisemitiske-haendelser-2023.pdf>. Tilgæet 14. august 2024.
2. #AMOS, Online antisemitisme i den offentlige debat på Facebook, december 2023. https://joediskinfo.dk/files/media/document/Online%20antisemitisme%20i%20Danmark_2023_0.pdf. Tilgæet 14. august 2024.
3. Ibid., 13.
4. Echoes & Reflections, Contemporary Antisemitism Study, 2023. https://echoesandreflections.org/wp-content/uploads/2024/05/ER_CAS_Qualitative_Study_Executive_Summary.pdf. Tilgæet 2. august 2024.
5. Echoes & Reflections, U.S. College Survey, 2020. <https://echoesandreflections.org/wp-content/uploads/2023/06/Updated-6.14.2023-College-Survey-Summary-Article-September-2020.pdf>. Tilgæet 2. august 2024.
6. Claims Conference, Holocaust Knowledge and Awareness Study - U.S. National Survey, 2018-2023. Samme undersøgelse for Holland (2023), Storbritannien (2021), Frankrig (2019) og Østrig (2019). <https://www.claimscon.org/study/>. Tilgæet 2. august 2024.
7. Jf. Donald Ritchie, red.: The Oxford Handbook of Oral History. Oxford University Press, Oxford 2010; Sofie Lene Bak, red.: Oral History i Danmark. Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016.
8. Interviewere: Jette Kristiansen, Sara Kviat, Eva Lehrer, Babette Rothschild, Jeanne Goldschmidt-Kempinski, Bent Blüdnikow, Allan Cohn Shapiro. Videografer: Henrik Lund, Ib Heller, Katia Forbert Petersen, Tommy Ols, Lars Jeppesen-Skree, Juan Hein, Bill Watts.
9. Kieler, Jørgen. Interview 40198. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
10. Petersen, Robert. Interview 36822. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
11. Kviatkowsky, Abraham. Interview 29747. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
12. Rønne, Børge. Interview 47299. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
13. Lanzmann, Claude. Shoah – De overlevende beretter. Gyldendal, København 1987.
14. Kempinski, Baruch. Interview 25110. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1996.
15. Jf. USC Shoah Foundation: Interviewer Guidelines. Los Angeles 2007.
16. Christiansen, Arne. Interview 29161. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
17. Cohn, Cypora-Cilla. Interview 31889. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
18. Rosenbaum, Julius. Interview 43772. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
19. Brandt, Poul John. Interview 28224. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
20. Gritzman, Max. Interview 35340. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
21. Oppenheim, Dagny. Interview 31610. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
22. Furmsky, Leia. Interview 29891. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
23. Rosenbaum, Julius. Interview 43772. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
24. Cohn, Flemming. Interview 42379. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
25. Boldes, Berthold. Interview 49132. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1998.
26. Brandt, Poul John. Interview 28224. USC Shoah Foundation Visual History Archive, 1997.
27. <https://www.regeringen.dk/aktuelt/tidligere-publikationer/handlingsplan-mod-antisemitisme/>
28. For mere om dette, se Noah Shenker, Reframing Holocaust Testimony. Indiana University Press, 2015.
29. Kushner, Tony. 'Pissing in the Wind': The Search for Nuance in the Study of Holocaust 'Bystanders', i: Cesarani, David og Paul A. Levine (red.): 'Bystanders' to the Holocaust: A Re-Evaluation. Routledge, New York 2002, s. 57-58.